

ZIEMIE BYŁEGO WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W BADANIACH MARII ZNAMIEROWSKIEJ-PRÜFFEROWEJ

Wojciech Olszewski

ABSTRACT

Maria Znamierowska-Prufferowa was born in 1898 in Kybartai, Lithuania. In 1924 she became an assistant lecturer at the Faculty of Ethnography and Ethnology of the Stefan Batory University in Vilnius. It was at her initiative that the Ethnographic Museum here embarked upon the quest to research and to present the culture of the former Grand Duchy of Lithuania. She had managed to complete a number of field research projects which focused primarily on fishing (tools and methods used by fishermen, as well as their witchcraft and beliefs) and handicraft. This article identifies the theoretical and social contexts of the research, as well as the scope and availability of materials gathered by the scholar. It also discusses the value of the above materials as a source of knowledge for the contemporary ethnologist.

KEY WORDS: Maria Znamierowska-Prufferowa, UMK Ethnographic Museum, Grand Duchy of Lithuania, fishing tools, fishing methods, fishermen witchcraft, fishermen beliefs, fishermen handicraft.

ANOTACIJA

Marija Znamierowska-Prufferowa yra gimusi 1898 m. Kybartuose. 1924 m. ji tapo Vilniaus Stepono Batoro universiteto Etnografijos ir etnologijos fakulteto dėstytoja. Jaunos etnologės iniciatyva tarpukariu čia įkurtame Etnografijos muziejuje buvo pradėti išsamūs LDK laikų lietuvių etninės kultūros tyrimai. Be to, Marija Znamierowska-Prufferowa iki pat Antrojo pasaulinio karo pradžios aktyviai propagavo žinias apie lietuvių etninę kultūrą. Jos mokslinis palikimas rodo aktyvią mokslininkės veiklą fiksuojant žvejybos įrankių ir būdų, žvejų kerėjimų, jų tikėjimų bei amatų ypatumus. Šiame straipsnyje autorius identifikuoja Marijos Znamierowskos-Prufferowos mokslinių tyrimų teorinius pagrindus, socialinį kontekstą, jos darbo apimtį bei užmojus. Be to, aptariama ir šios mokslininkės veikalų vertė bei svarba šiuolaikinės etnologijos mokslui.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Marija Znamierowska-Prufferowa, UMK etnografijos muziejus, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, žvejybos įrankiai, žvejybos būdai, žvejų kerėjimai, žvejų tikėjimai, žvejų amatai.

*Dr. Wojciech Olszewski, Nicolaus Copernicus University in Toruń
Faculty of History, Department of Ethnology
Szosa Bydgoska 44-48, PL 87-100 Toruń, Poland
E-mail: wojol@uni.torun.pl*

Maria Znamierowska-Prufferowa urodziła się w roku 1898 w Kibartach (Kybartai) na Litwie. W roku 1927 zaczęła studiować etnologię na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Miała wówczas 29 lat i za sobą dość bogate życie jak na tak młody wiek (kilka lat studiów z zakresu historii kultury, historii sztuki, biologii w Kijowie, Warszawie i Wilnie, publikacje o wążkach Wileńszczyzny, współpracę z Korczakiem i Falską.

Już podczas studiów została asystentką w Zakładzie Etnologii na wileńskiej Uczelni. Kierująca Zakładem prof. Cezaria Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowa założyła na Uniwersytecie Stefana Batorego w roku 1925 Muzeum Etnograficzne. Maria Znamierowska-Prufferowa została jego kierownikiem i jedynym pracownikiem z zadaniem rozbudowy tej jednostki (Tubaja 1991:335-336; Olszewski 1994:4, 25, 77).

Jeszcze jako studentka napisała książkę zatytułowaną *Rybolówstwo jezior Trockich* (Znamierowska-Prufferowa 1930). Dwa lata później obroniła ją jako swoją pracę magisterską. Na wileńskiej Uczelni uzyskała też doktorat na podstawie pracy o ościeniach rybackich północno-

wschodniej części ówczesnego państwa polskiego, przygotowanej pod kierunkiem Kazimierza Moszyńskiego.

W Wilnie lat trzydziestych dwudziestego wieku nie tylko należała do intelektualno-artystycznej elity miasta, ale była też w tej grupie uznawana za jedną z barwniejszych postaci (Lorentz 1986).

Z końcem drugiej wojny światowej byli już pracownicy Uniwersytetu Stefana Batorego opuścili Wilno w dwu głównych grupach: jedni, jak wspomniana już Cezaria Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowa, postanowili kontynuować tradycje wileńskiej Alma Mater w Londynie, drudzy w Toruniu¹. I właśnie wśród tych ostatnich, zakładających Uniwersytet Mikołaja Kopernika, była, wówczas jeszcze doktor, Maria Znamierowska-Prüfferowa wraz ze swym mężem Janem Prüfferem, profesorem biologii. Resztę życia, pomijając oczywiście niezliczone podróże i badania terenowe, spędziła w grodzie nad Wisłą. Ta reszta to była prawie połowa jej długiego i aktywnego życia, bo zmarła w roku 1990, w wieku 92 lat.

Mimo to, mimo że bardzo pokochała Toruń, że tu założyła, według wileńskiej koncepcji, po pokonaniu wielu przeszkód, wymarzone Muzeum Etnograficzne, którym kierowała aż do przymusowego przejścia na emeryturę w roku 1971², do końca życia pozostała przede wszystkim wileńską.

W toruńskim Muzeum Etnograficznym pracę znalazło wielu wileńców. Jedni żartem, inni z zawiścią mówili, że tworzyła tam wileńską mafię. Próbowwała też dokumentować kulturę mieszkańców obszaru byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Działania te zakończyły się jednak niepowodzeniem z powodu donosu „życzliwego” pracownika Muzeum do Służby Bezpieczeństwa, że jej prace mają antyrządziecki charakter. W Toruniu napisała bardzo osobistą książkę *Wilno. Miasto sercu najbliższe*, której przez wiele lat nie mogła wydać z powodów politycznych (książka ta ukazała się dopiero siedem lat po jej śmierci) (Znamierowska-Prüfferowa 1997). Toruńskiemu Muzeum przekazała w spadku wszystkie swoje archiwalia, w tym, w znacznej części niepublikowane, materiały z badań prowadzonych w latach trzydziestych ubiegłego wieku na obszarze byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Należy mieć nadzieję, że w ciągu najbliższych lat materiały te zostaną uporządkowane i udostępnione badaczom kultury mieszkańców tych terenów.

Mieszkańcy Litwy mogą natomiast przez cały czas bez trudu korzystać z części owoców etnograficznych badań Marii Znamierowskiej-Prüfferowej odwiedzając wileńskie Muzeum Etnograficzne, które przejęło zbiory dawnego muzeum uniwersyteckiego.

Dla badacza tzw. kultury ludowej, historii kultury, historii muzealnictwa, historii nauki pożytecznym będzie nie tylko ze zbiorami muzealnymi pozostałymi po działalności Marii

¹ Senat Uniwersytetu Stefana Batorego zebrał się w 1944 roku w Wilnie na nielegalnym posiedzeniu by podjąć decyzję zapobiegającą rozproszeniu kadry Uczelni. Część kadry uważająca, że wolny rozwój nauki zapewni tylko uprawianie jej na Zachodzie, wybrała Londyn. Pozostali, chcący walczyć do końca w kraju, wysłali swoich delegatów na teren ogarniętej walkami obecnej Polski, by wyszukali stosownego miejsca. Po ich powrocie senat Uniwersytetu Stefana Batorego spotkał się ponownie na potajnym zebraniu. Kadra profesorska, wysłuchawszy relacji posłańców, zdecydowała się przenieść do Torunia. Zdecydować miały następujące argumenty: Toruń to stare, zabytkowe miasto nad rzeką jak Wilno, urodził się tam Mikołaj Kopernik a na Uniwersytecie Stefana Batorego astronomia była jedną z wiodących nauk (według relacji prof. dr hab. Wilhelminy Iwanowskiej na zebraniu Towarzystwa Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej w roku 1991).

² Bezpartyjna, niepokorna wobec władz poliglotta, z licznymi kontaktami na całym świecie, została usunięta ze stanowiska bo władze obawiały się jej kontaktów z zachodnimi gośćmi zjeżdżającymi do Torunia z okazji zbliżającego się „roku kopernikańskiego”.

Znamierowskiej-Prüfferowej, ale i z samą koncepcją wileńskiego muzeum etnograficznego, której z powodu braku środków i wybuchu drugiej wojny światowej nie udało się w pełni zrealizować w tym mieście, a która po latach stała się podstawą koncepcji muzeum toruńskiego.

Pewien ogólny zarys zadań muzeum etnograficznego jako instytucji służącej zarówno celom stricte naukowym jak i wychowawczym – to jest wzbudzeniu w młodym pokoleniu zrozumienia i szacunku dla swych kulturowych korzeni, dla dorobku poprzednich pokoleń, odnajdziemy już w artykule *Ochrona kultury ludowej* z 1932 roku, zamieszczonym najpierw w czasopiśmie dla nauczycieli, później zaś rozpowszechnianym w formie broszury przez Wileńskie Towarzystwo Krajoznawcze (Znamierowska-Prüfferowa 1932a). Wymowne jest już samo zaadresowanie tej publikacji do nauczycieli i krajoznawców.

Koncepcję merytoryczną tego muzeum pełniej przedstawiają dwie inne prace z lat 1932 i 1934: *Muzeum Etnograficzne U.S.B. w Wilnie i jego przyszłość* oraz *Muzeum na wolnym powietrzu w Wilnie* (Znamierowska-Prüfferowa 1932; 1934). Założeniom wileńskiego muzeum i ich odzwierciedleniu w Muzeum Etnograficznym w Toruniu (dziś noszącym imię Marii Znamierowskiej-Prüfferowej) poświęciłem niegdyś osobny artykuł (Olszewski 2001:79-84). Tu zwrócę jedynie uwagę na niektóre aspekty.

Zbiory muzeum wileńskiego w okresie międzywojennym dokumentowały głównie kulturę Wileńszczyzny – nie tylko wiejską, ale też mieszkańców dworów, miasteczek i miast. Szczególnie dobrze odzwierciedlały rybołówstwo jezior trockich, brasławskich, Wilji i Niemna (Znamierowska-Prüfferowa 1932:4-5). Zbiory z zakresu tkactwa i obróbki drewna dobrze reprezentowały kulturę dużo szerszego obszaru tj. ówczesnego województwa wileńskiego, nowogródzkiego i poleskiego.

Planowane, około pięćdziesięciohektarowe muzeum na wolnym powietrzu, które miało powstać w wileńskiej Altarii, ewentualnie na Belmoncie, Zakrecie czy w Ponarach, miało dokumentować tradycyjną kulturę „wszystkich warstw, wsi, dworów, miast i miasteczek na terenie dawnego W[ielkiego] K[sięstwa] L[itewskiego]” (Znamierowska-Prüfferowa 1934:6), więc oprócz województw już tu wymienionych także białostockiego. To wszystko w korelacji z podłożem antropogeograficznym.

Obszar ten uznawano za szczególnie atrakcyjny ze względu na jego wieloetniczność i wielonarodowe podłoże. Muzeum miało, jak już wspomniałem, służyć zarówno celom dokumentacji naukowej, dydaktyce, ale i aktywnie kształtować kulturę współczesnego społeczeństwa. Dodajmy, że część zbiorów pozyskanych przez Marię Znamierowską-Prüfferową wyznaczała znacznie poza zakreślony tu obszar. Muzeum posiadało na przykład kolekcję tradycyjnych sprzętów i starej broni z Huculszczyzny i rękawic z Łotwy.

Etnograficzne eksploracje terenowe Marii Znamierowskiej-Prüfferowej koncentrowały się jednak na tematach związanych z rybołówstwem, częściowo także z pszczelarstwem. Wyniki tych badań zostały opublikowane w latach trzydziestych w kilku pracach, których tytuły wskazują dość precyzyjnie na ich zakres: *Rybołówstwo Jezior Trockich*, *Rybołówstwo w okolicach Druskienik*, *Ości rybackie*, *Folklor pszczelarzy i rybaków we wsi Mieszkańce, pow. Wileńsko-trockiego* (Znamierowska-Prüfferowa 1934a; 1937).

Po drugiej wojnie światowej, w roku 1947, ukazał się jeszcze artykuł zatytułowany *Przyczynek do magii iwierzeń rybaków*, będący efektem badań przeprowadzonych przez autorkę w latach 1933-1938 w siedemdziesięciu jeden miejscowościach z piętnastu powiatów położonych nad jeziorami i rzekami w Augustowskim, na Rajgrodzczyźnie, Suwalszczyźnie, Wileńszczyźnie i

Nowogródzczyźnie. Wyniki przedwojennych badań na obszarze byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego wykorzystała jeszcze Maria Znamierowska-Prüfferowa w monumentalnej publikacji wydanej w roku 1957, zatytułowanej *Rybackie narzędzia kolne w Polsce i w krajach sąsiednich* (Znamierowska-Prüfferowa 1947; 1957).

Wymienione prace oparte są na badaniach wśród ludności litewskiej, polskiej, białoruskiej, rosyjskiej i żydowskiej. Zawierają bardzo dokładny wykaz i opis narzędzi i technik rybackich stosowanych przez rybaków zawodowych, amatorów i kłusowników a także dokumentację terminologii rybackiej wszystkich wymienionych grup narodowościowych, zapis ich wiedzy o środowisku naturalnym i praktyk magicznych.

Szczególną uwagę chciałbym tu zwrócić na książkę *Rybołówstwo Jezior Trockich* – efekt badań terenowych przeprowadzonych przez Marię Znamierowską-Prüfferową w latach 1927-1929. Jeśli pominąć mającą inny charakter książkę *Wilno. Miasto sercu najbliższe*, to najlepsza i najobszerniejsza publikacja tej autorki dotycząca obszaru byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, licząca sto stron tekstu i przeszło sto rysunków i fotografii.

Książka ta zawiera bardzo dokładny i szczegółowy opis narzędzi rybackich i stosowanych na jeziorach trockich sposobów połowu ryb, także tych z drugiej połowy XIX wieku, zwyczajów i „przesądów” rybaków trockich. Bardzo cennym dziś materiałem dla etnologa, dialektologa czy historyka są nazwy stu szesnastu toni jezior Galwe, Skajście, Tatarszki, Bernandyńskiego i Okmiany, podane w dwóch wersjach językowych, uzyskanych od rybaków o odmiennej tożsamości etniczno-kulturowej.

Ogromnej wartości tej pracy, z punktu widzenia współczesnego etnologa, dodaje pokazanie rybołówstwa w kontekście środowiska naturalnego i, przede wszystkim, społeczno-kulturowego, a więc wskazanie na relacje tożsamościowe, na stosunki społeczno-gospodarcze wśród miejscowej ludności; szczegółowa analiza stosunków demograficzno-gospodarczych, zawierająca między innymi wykaz imion i nazwisk czterdziestu czterech rybaków z jezior trockich wraz z informacjami o miejscu urodzenia, miejscu zamieszkania w czasie badań, wykształceniu, stanie cywilnym, liczbie dzieci, wyznaniu, tożsamości narodowej, umiejętności pisania i czytania, zawodzie głównym i pobocznym, specjalizacji rybackiej, posiadanej i dzierżawionej ziemi, budynkach mieszkalnych i zwierzętach hodowlanych.

Kiedy oceniamy dziś prace Marii Znamierowskiej-Prüfferowej oparte na jej badaniach na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, musimy pamiętać, że w całej swej karierze naukowej miała ona misyjną wizję etnologii, że etnologia nie była dla niej nigdy „czystą” nauką. Miała służyć czemuś dobremu: celom wychowawczym, poprawie relacji międzyludzkich, obronie zagrożonych wartości, zwłaszcza godności człowieka. Jestem przekonany, a widać to szczególnie w treści i formie pięknej, wzruszającej broszurki *Rybacy – ludzie zapomniani* (Znamierowska-Prüfferowa 1935), że zainteresowanie Marii Znamierowskiej-Prüfferowej rybakami, jej badania i publikacje zawierające wiele cennego dziś materiału etnograficznego, lingwistycznego, historycznego, wszystko to wynikało z faktu, że byli to wówczas ludzie najbiedniejsi z biednych, z chęci zwrócenia uwagi władz i społeczeństwa na ich ciężki los, z nadziei że może pomóc w jego odmianie. Ta sama idea przyświecała jej także, kiedy gromadziła i propagowała inne przedmioty z zakresu wytwórczości ludowej. Nie chciała tylko dokumentować kultury, chciała zawsze aktywnie, poprzez etnologię, ją współtworzyć dla dobra społecznego.

Postawę taką w swoisty sposób doceniło wileńskie środowisko intelektualne. Tworzyło ono w latach trzydziestych ubiegłego wieku nieformalną grupę towarzyską – Akademię Smorgońską,

nawiązującą nazwą do słynnej szkoły cygańskich niedźwiedzi istniejącej niegdyś w dobrach Radziwiłła „Panie Kochanku”. Były w niej dwie „podgrupy”: „Cyganów” czyli „sztukomanów”, więc aktywnych twórców kultury – malarzy, poetów, pisarzy itp. oraz „niedźwiedzi” czyli „odtwórców”. Maria Znamierowska-Prüfferową, w uznaniu jej zasług w kształtowaniu kultury a nie tylko jej badaniu, zaliczano do „Cyganów” (Lorenc 1986).

References

- BAUDOUIN de COURTENAY-EHRENKREURZOWA, Cezaria. *Wskazówki dla zbierających przedmioty dla Muzeum Etnograficznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*. Wilno: Uniwersytet Stefana Batorego, 1926.
- BAUDOUIN de COURTENAY-EHRENKREURZOWA, Cezaria. *Zakład Etnologii Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*. Wilno: Uniwersytet Stefana Batorego, 1933.
- LORENTZ, Stanisław. *Album wileńskie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986.
- OLSZEWSKI, Wojciech. O pięknej wilmiance, etnologii i... rybakach. *Wędkarz Polski*, 1994, no. 12 (46), s. 4, 25, 77.
- OLSZEWSKI, Wojciech. Założenia Muzeum Etnograficznego przy Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie i ich rozwinięcie w pracach Marii Znamierowskiej-Prüfferowej. In *Przeszłość etnologii polskiej w jej teraźniejszości*. Jasiewicz Zbigniew, Karwicka Teresa (ed.). Poznań: Komitet Nauk etnologicznych polskiej Akademii Nauk, 2001, s. 79-84.
- TUBAJA, Roman. Prof. dr. Maria Znamierowska-Prüfferowa (1898-1990). *Lud*, 1991, no. 74, s. 335-341.
- ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA, Maria. *Rybołówstwo Jezior Trockich (rys etnograficzny)*. Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1930.
- ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA, Maria. *Muzeum Etnograficzne U.S.B. w Wilnie i jego przyszłość*. Lwów-Wilno: Muzeum Etnograficzne U.S.B. w Wilnie, 1932.
- ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA, Maria. *Ochrona kultury ludowej*. Wilno: Wileńskie Towarzystwo Krajoznawcze, 1932a.
- ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA, Maria. *Muzeum na wolnym powietrzu w Wilnie*. Wilno: Muzeum Etnograficzne Uniwersytetu Stefana Batorego, 1934.
- ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA, Maria. *Rybołówstwo w okolicach Druskienik*. Lwów: Towarzystwo Ludoznawcze, 1934a.
- ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA, Maria. *Rybacy – ludzie zapomniani*. Wilno: Uniwersytet Stefana Batorego, 1935.
- ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA, Maria. *Folklor pszczelarzy i rybaków we wsi Mieszkańce, pow. wileńsko-trockiego*. Wilno: Ethnographica, 1937.
- ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA, Maria. *Przyczynek do magii i wierzeń rybaków*. Lublin: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1947.
- ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA, Maria. *Rybackie narzędzia kolne w polsce i krajach sąsiednich*. Toruń: Toruńskie Towarzystwo Naukowe, 1957.
- ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA, Maria. *Wilno – miasto sercu najbliższe*. Białystok: Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza, Oddział Białostocki, 1997.

THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN MARIA ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA'S RESEARCH

Wojciech Olszewski

Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Summary

Maria Znamierowska-Prüfferowa was born in 1898 in Kybartai, Lithuania. After the Second World War, she relocated to Toruń, where she became Professor of Ethnology at the Nicolaus Copernicus University and Head of the Ethnographic Museum. However, she considered herself a Vilnian throughout her life, and was emotionally attached to the lands of the former Grand Duchy of Lithuania.

In 1924, while still being a student of Ethnology, she became an assistant lecturer at the Faculty of Ethnography and Ethnology of the Stefan Batory University in Vilnius, and the sole employee of the facility's Ethnographic Museum. It was at her initiative that the Museum embarked upon the

quest to research and to present the culture of the former Grand Duchy of Lithuania, striving to reflect the cultures of all peoples and social groups inhabiting the area.

These efforts were interrupted by the outbreak of the war. Still, Maria Znamierowska-Prufferowa had managed to complete a number of field research projects which focused primarily on fishing (tools and methods used by fishermen, as well as their witchcraft and beliefs) and handicraft.

This article identifies the theoretical and social contexts of the research, as well as the scope and availability of materials gathered by the scholar. It also discusses the value of the above materials as a source of knowledge for the contemporary ethnologist.

Gauta 2006 m. gruodžio mėn.